

УДК 17.022 (477.83+438)

О. А. Гончаренко
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

МОРАЛЬНИЙ ІДЕАЛ У РЕФЛЕКСІЯХ ЛЬВІВСЬКО-ВАРШАВСЬКОЇ ШКОЛИ

У ситуації втрати людиною сучасності моральної чутливості, коли *інший* перестає бути для неї тим, з ким хотілося б зустрітися віч-на-віч, а радше неприємною деталлю чи зайвою перешкодою [2, с. 43], альтернативу моральній сліпоті може завжди підказати історія філософії. Цінною в цьому сенсі є, зокрема, філософська традиція Львівсько-Варшавської школи (1895–1939 рр.) (далі – ЛВШ), засновник якої – Казимир Твардовський – перешкоду у визнанні людиною етичних принципів пов'язав із наданням у вихованні переваги інтелектуальному, а не етичному розвитку, внаслідок чого «дитина значно раніше засвоює абстрактні поняття, аніж почуття, які приводять її до визнання моральних принципів» [7, с. 354]. З підстав своєї етики польський філософ вивів моральний ідеал – *людина в пошуках етики*. Більшість філософів ЛВШ погодилися зі своїм учителем у тому, що моральний ідеал – важлива перспектива для людини. З'ясувати, як розуміли моральний ідеал представники ЛВШ, – мета статті.

У праці «*Поняття етичного добра та зла у сучасній філософії*» (1912 р.) Степан Балея обґрунтував тезу, що між етикою і релігією не існує відношення необхідності, тому що будь-який моральний імператив міститься всередині думки людини й причина цього в тому, що мораль є насаперед визначеним способом дії. У пошуках емпіричних основ етичних цінностей філософ віддав належне модерній етиці, оскільки саме вона заперечила метафізичну природу моралі, обриваючи тим самим зв'язок людини із трансцендентним світом. З-поміж етичних напрямів модерної етики, які прагнули «олюднити» мораль, вчений вирізняв гедонізм, утилітаризм і еволюціонізм, але майбутню етику він пов'язав вже не з розпорошеністю її на низку *-izmів*, а з автономією моралі й етичною творчістю.

Мораль, на думку С. Балея, не є чимось загадковим і незрозумілим для людини, а лише досвідом – канонам суспільного добра, – який допомагає їй зорієнтуватися у своїх діях і вчинках і визначитися із власним призначенням у житті. Людина має право й обов'язок самостійно конструювати свій моральний ідеал, змінювати й удосконалювати його за необхідності. Водночас творення моральних цінностей не є якимось довільним і необґрунтованим «вибриком» людської думки, а навпаки, є необхідним і логічним процесом розрізнення добра і зла, оскільки «етичне добро і зло є суспільними поняттями, які тільки в громадянському житті можуть мати який-небудь смисл» [1, с. 149]. Творення етичних цінностей потребує від людини, як і кожна інша праця, знання й інтуїції.

Критику етичного релятивізму та суб'єктивізму здійснив у праці «*Про безвідносність добра*» (1919 р.) Владислав Татаркевич. Різниця, що її виявив філософ між етичним релятивізмом і суб'єктивізмом, була такою:

- { Релятивізм: добро і зло є відносними ознаками.
- { Суб'єктивізм: добро і зло є суб'єктивними ознаками.
- { Релятивізм: добро і зло є добром і злом для когось.
- { Суб'єктивізм: добро і зло є залежним від когось.

Зв'язок між цими теоріями науковець бачив тільки психологічний, бо вони обидві випливають із подібного способу мислення і майже завжди бувають визнані разом. Але логічний зв'язок між ними відсутній, оскільки відносна ознака може бути об'єктивною і суб'єктивною ознакою може бути безвідносною. Натомість етичний релятивізм і суб'єктивізм мають певний спільний наслідок: якщо добро є добром для

когось, то добрий предмет може перестати бути добрим, залишаючись тим самим предметом; якщо добро є залежним від когось, то добрий предмет, не підлягаючи жодній зміні, може перестати бути добрим предметом. Отже, єдність обох теорій є неможливою, тому що їхньою основою є не відносність і суб'єктивність добра і зла, а їхня *мінливість*.

Дані теорії, згідно з В. Татаркевичем, мають також різні завдання: етичний релятивізм має правильно *ствердити* свою тезу, а етичний суб'єктивізм – *довести*. Таку різницю вчений помітив і щодо протилежних теорій. Так, теорія, яка твердить, що добро і зло є безвідносними ознаками, має *ствердити* певний стан речі, натомість теорія, яка твердить, що добро і зло є об'єктивними ознаками, повинна *це довести*. Виходячи із цього, філософ сформулював позицію, протилежну етичному релятивізму і суб'єктивізму: «Добро і зло є безвідносними й об'єктивними ознаками. Якщо якийсь предмет є добрим, то є добрим безвідносно й об'єктивно; його добро не відповідає його відношенню до інших предметів і не є залежне від будь-якого суб'єкта. Добрий предмет є добрий не для когось і для чогось, і є добрий не залежно від когось, хто його зробив добрим. Подібно, якщо якийсь предмет є злий, то є злий безвідносно й об'єктивно» [6, с. 264]. Ці ж з'ясування В. Татаркевича вже демонструють схожість між безвідносністю й об'єктивністю добра і зла:

- { Теорія безвідносності: добро і зло – безвідносні ознаки.
- { Теорія об'єктивності: добро і зло – об'єктивні ознаки.

На думку філософа, теорії безвідносності й об'єктивності добра і зла, хоча й мають різні фундаменти, пов'язані із завданнями, які покликані виконувати, створюють водночас цілість і мають спільну надбудову: науку про добро і зло чи науку про цінності. Для В. Татаркевича добро – це проста ознака, яку треба приймати без доведення, не на підставі аксіоматичних теорій, які можуть бути довільними чи суперечливими, а на підставі інтуїції, яка говорить, що воно є очевидним: є істинним і не вимагає обґрунтування. На таких простих, очевидних думках, мають ґрунтуватися інші етичні думки. Саме ці думки мають стати першими засновками етичних міркувань і мірою істинності їхніх висновків. Етика – це знання, а добро і зло людина пізнає інтуїтивно.

Стосовно ж питання, чи моральна поведінка (моральна дія), якщо є добра, є доброю щодо і суб'єктивно для когось і залежно від когось або також доброю безвідносно й об'єктивно, та чи правила моральної поведінки мають зобов'язувати кожного відносно і суб'єктивно для когось і залежно від когось або теж безвідносно й об'єктивно, В. Татаркевич мав такі аргументи: «Якщо якась дія є слухна, то є слухна об'єктивно, але тільки для певних індивідів і в певних умовах. Моральне правило зобов'язує, але зобов'язує індивідуально й умовно. Для кожної ситуації мусить бути знайдено окремо. Її може знайти тільки той, хто знає ситуацію. Ні етика, ні жодна інша наука такого правила дати не може» [6, с. 283]. Отже, моральна поведінка, якщо є добра, є добра відносно і суб'єктивно для когось і залежно від когось, а правила моральної поведінки мають зобов'язувати кожного відносно і суб'єктивно для когось і залежно від когось. Не можна від етики очікувати загальних і безумовних правил моральної поведінки, оскільки ситуації, в яких живуть та діють люди, є якщо не неповторними, то все ж *мінливими*.

Прийняття філософом тези про відносність і суб'єктивність правил моральної поведінки не виключало їхньої загальності. До такої позиції вченого зумовлювала *повторюваність* індивідуальних моральних правил, виявлена під час індукційного зіставлення. Йдеться про те, що саме *досвід*, ґрунтований на причинних зв'язках і результатах моральних дій, допомагає людині пізнавати повторювані слушні дії та відповідно до цього формулювати певні загальні правила моральної поведінки. Формулювання певних правил *загалом* В. Татаркевич не вважав небезпечним для моралі, бо не мав підтвердження, чи мораль того, хто дотримується загальних правил, є кращою від моралі того, хто кожного разу самостійно творить правила власної поведінки. На його думку, у життєвій практиці неможливо відмовитися від узагальнених моральних правил, навіть якщо вони мають певні обмеження, оскільки це корисно як для тих, хто ще не вміє сам створювати власних моральних правил для себе, так і для тих, хто їх ніколи не буде вміти створювати, а також для тих, хто вміє, але потребує допомоги.

У такий спосіб В. Татаркевич змінив усталений погляд на теорію добра, згідно з яким добро є відносним, а правила моральної поведінки безвідносними. Оскільки реальність є мінлива, а з нею мінливими є також способи досягнення добра, то у світі безвідносного добра немає безвідносних правил моральної поведінки. Єдиним принципом моральної поведінки людини є принцип слушності. Людина може регулювати своє моральне життя за допомогою не однієї – однозначної – етичної теорії, а різних етичних теорій. Етика не може бути монополістом у сфері пізнання та творення етичних цінностей, вона має лише сприяти тому, щоб теорії безвідносності та відносності залишалися на своїх місцях і не виключали одна одну з мислення та дій людини. Це спонукає до подолання догматизму в моральному вимірі: якщо людина здатна пізнати та реалізувати позитивні цінності, то вона потребує не вказівок для цього *зверху*, а тільки сприяння їй у конструкції ідеалу безвідносного й об'єктивного добра та відносної і суб'єктивної слушної дії.

Про важливість етики як знання, ґрунтованого на інтуїції, писав також Тадеуш Чезовський. У праці *«Етика як емпірична наука»* (1949 р.) філософ заперечив погляд, згідно з яким аксіологічні оцінки обумовлені виключно суб'єктивно, на противагу сприйнятливим переконанням, в які ми вкладаємо об'єктивне існування предметів. У супереч цьому вчений доводив, що між сприйнятливими переконаннями й аксіологічними оцінками має місце аналогія. Така позиція науковця ґрунтувалася на ідіогенетичній теорії суджень Франца Brentano, в якій йдеться про те, що кожне переконання є екзистенційним, тобто воно стверджує чи заперечує існування свого предмета, тому можна дійти висновку, що цінність предмета з онтологічного погляду варто розуміти з огляду на існування цього предмета, а з логічного погляду – як трансценденталію. Варто зазначити, що вже Девід Юм та Іммануїл Кант доводили, що предмет, який існує, нічим не відрізняється від того, що не існує, отже, добро – це також спосіб буття, а не його ознака. У зв'язку із цим польський філософ доводив, що добро стверджується в оцінці, яка може бути як істинною, так і хибною. Саме так виникає одинична аксіологічна оцінка.

Згідно з Т. Чезовським, оцінка може бути безпосередньо обґрунтована так само, як і сприйняттєве переконання. Це означає, що, стверджуючи цінність предмета, ми опираємося на своєрідну очевидність оцінки, яка – знову як сприйняттєве переконання – «не може стати висновком дедукційного доказу» [3, с. 98]. Але оцінка може бути також хибна, як можуть бути хибними й сприйняттєві переконання. Хибну оцінку можна елімінувати через перевірку, тобто шляхом повторення того самого роду оцінок у різних умовах і порівнювання їх між собою. Через тренування в людині розвивається вміння оцінювання так само, як і вміння сприймання. Набуття навички в оцінюванні полегшує людині елімінацію хибних оцінок.

Як бачимо, моральні принципи, вирвані з людських сердець, про які твердили апіористи, набувають в інтерпретації Т. Чезовського диспозиційного характеру не до пізнання загальних етичних принципів, але до винесення індивідуальних оцінок: моральне відчуття є диспозицією до винесення індивідуальної моральної оцінки так само, як зір – до індивідуального сприйняття кольорів і форм. Незважаючи на те, що знання, яке міститься в оцінках, можна назвати емпіричним і говорити про аксіологічну емпірію, як говорять про природничу чи психологічну емпірію, філософ водночас усвідомлював, «що це своєрідна емпірія і що, говорячи про аксіологічну емпірію, ми розширюємо поняття емпірії за прийнятні межі в природничих науках і психології» [3, с. 103]. Інакше кажучи, аксіологічне знання є своєрідним знанням через те, що конструюється людиною в процесі пізнання моральних істин.

Т. Чезовський не вважав аксіологічне знання єдиним. На підставі розрізнення визначень етичної поведінки в праці *«Аксіологічні та деонтичні моральні норми»* (1970 р.) він поділив етичні норми на: *телеологічні* та *формальні*. Цей поділ можна розцінювати випадком загального розрізнення теорій на емпіричні (побудовані *здолу*) та гіпотетико-дедуктивні (побудовані *згори*). Етика є теж такою наукою, яка свої теорії будує в полярний спосіб. Це спонукає до думки, що важко визнати тільки одну з них правдивою: етику сумління чи філософськи сконструйовану етику. Очевидно, що людина не може пізнати абсолютного добра, проте вона може на підставі логічних законів і розсудливості давати одиничні оцінки, узагальнювати їх та впорядковувати в систему абсолютних цінностей, але якою б етика не була – індуктивною чи дедуктивною, – вона не може уникнути конфронтації із сумлінням, яке її конструює та верифікує на практиці.

Етичній культурі значну увагу приділив у своїх працях Тадеуш Котарбінський. Хоча праці цього вченого вже не містять міркувань на тему відносності та безвідносності добра і зла чи їхньої суб'єктивної або об'єктивної природи, проте їхня цінність полягає знову ж таки у стверженні емпіричної природи моралі. На думку Т. Котарбінського, людина здатна до самостійного прийняття рішення стосовно того, що є гідним і що є негідним, на підставі раціонального довольного мислення. У зв'язку із цим філософ заперечив трактування етичної культури як ознаки виключно «самодостатнього серця».

В етиці Т. Котарбінський розрізнив моральні та біотехнічні питання. Перші стосуються того, як жити по совісті, другі – як жити щасливо. Цілість відповідей на ці питання становить особливу *життєву мудрість*. Проте існує й *суспільна мудрість* – цілість відповідей на питання, що стосуються того, як жити справедливо та чуливо в суспільстві. Життєва та суспільна мудрість – це ознака справжньої моральності сучасної людини. *Конструкція морального ідеалу* здійснюється людиною передусім на підставі *поглядів на світ*. Не менш значущими для цього є також знання із психології, логіки та соціології, але образ сучасної етики філософ ототожнив вже не з етикою як розробленою в деталях системою правил життєвої та суспільної мудрості, а радше з наукою про мораль, мета якої – дослідження індивідуальної та суспільної моралі. Отже, мета університетських викладачів науки про мораль – лише культивування етичної культури, а не її насадження. Така дидактична настанова вченого – результат його уявлень про етику, абрис системи якої він назвав *незалежною етикою, практичним реалізом і етикою надійного опікуна*.

Етику Марії Оссовської вирізняє з-поміж етик представників Львівсько-Варшавської школи радикальність щодо можливості унауковлення практичної етики, до якої все ж тяжіли її колеги по школі К. Твардовського. Такої думки Марія Оссовська дотримувалася, виходячи з існування трьох різних типів моралі – *індивідуальної, перфекціоністської та суспільної* – і тому різних життєвих позицій, яких можуть дотримуватися люди. Недооцінкою теоретиками етики трьох напрямів моралі М. Оссовська пояснювала

неможливість унауковлення практичної етики, тому що «у повсякденному житті ми перестрибуємо постійно з одного із цих напрямів думки на інший» [5, с. 306]. Отже, мораль не є чимось однорідним, що можна монополізувати під один тип. Мораль є дзеркалом усіх типів поведінки людини.

З огляду на складність явищ моралі, М. Оссовська розрізняла міркування щодо неї на дві протилежні позиції. Одну позицію вона охарактеризувала тим, що в ній міркування стосовно моралі ґрунтуються на дослідженні того, *як є з речами, а не як повинно бути*. Протилежну позицію вона охарактеризувала тим, що тут міркування стосовно моралі ґрунтуються на прагненні донесення того, що *повинно бути з речами і які мотиви повинні керувати людською поведінкою*. Того, хто в справах моралі формує певні схвалення чи осуди і повчає про те, що повинно бути і чого бути не повинно, М. Оссовська, згідно із традицією, назвала етиком, а його царину діяльності – етикою. Того ж, хто у справах моралі є незацікавленим дослідником фактичного стану речей, хто досліджує явища моралі, подібно тому, як ботаник досліджує рослини, а мовознавець – мовні явища, вона назвала дослідником моралі, а його царину діяльності – наукою про мораль. В університетському навчанні польської дослідниці віддавала перевагу виключно науці про мораль.

Наука про мораль у розумінні вченого здійснює тільки опис і аналіз моральних явищ, тому вона не може заступити людині етику, проте вона може більше – вона може допомогти людині в конструюванні власного морального ідеалу: «Від науки про мораль можна сподіватися на певного роду оживлення етичних шукань, які, проходячи повз ті самі шляхи, з давніх давен второвані словами, набули ознак стереотипності і підлягли певному закріпленню. Влиття нового знання здолу, налагодження контакту з певним фактичним матеріалом може чудово спричинитися до подолання певних поганих звичок і до ревізії певних усталених точок зору» [4, с. 340].

Заслугує на увагу спроектований М. Оссовською вірець громадянина демократичного ладу. З-поміж рис, бажаних для тих, хто живе в демократичному суспільстві, на думку вченого, мали би бути: перфекціоністські запити, щирість думки, внутрішня дисципліна, толерантність, активність, громадянська відповідальність, усупільненість, лицарство, естетична вразливість, почуття гумору. На відміну від вірця стоїчного мудреця, який був елітарним, чи вірця лицаря, який, як і вірець джентльмена, був класовим, вірець громадянина М. Оссовської є ні елітарним, ні класовим, його може взяти кожен за основу для конструювання свого ідеалу. Цей моральний вірець є егалітарним. Особливістю цього вірця є урівноваженість інтелектуальних і моральних чеснот, матеріальних і духовних потреб, індивідуальних і суспільних ідеалів. Такий вірець гідний людини в будь-якому товаристві, яке лише єднає та координує її членів, а не підпорядковує якомусь штучному культу чи узурпатору.

Отже, з погляду представників ЛВШ, *моральний ідеал* – це голос власного сумління, який не можна заступити чужим. Моральний ідеал – це моральні судження, ґрунтовані на оцінках емоцій, вироблених у стосунках людей. Моральний ідеал – це ієрархія цінностей, згідно з якими розумна людина робить вибір шляху власного морального розвитку. Як виховання розуму має на меті створення понять, потрібних для усвідомлення певних принципів істин, так і виховання характеру прагне до формування почуттів, потрібних для визнання моральних принципів. З погляду представників ЛВШ, людину не можна навчити етиці як усталеній у деталях системі правил життєвої та суспільної мудрості, можна тільки культивувати етичну культуру завдяки знайомству з історично даними стилями та схемами моралі. Проте це вже не етика, а наука про мораль як цілісність відповідей на питання, як діяти, щоб мати повагу від людей, які самі її гідні. Досвід ЛВШ переконує не легковажити із сумлінням, особливо в час змагання людини між співчуттям і байдужістю.

Література

1. Балеї С. Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії : у 5-ти т. / Степан Балеї. – 2 кн. – Л. ; О., 2002. – Т. 1. – С. 139–150.
2. Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив / Зигмунт Бауман, Леоніс Донскіс ; пер. з англ. О. Буценко. – Київ : Дух і Літера, 2017. – 216 с.
3. Czeżowski T. Etyka jako nauka empiryczna / Tadeusz Czeżowski // Pisma z etyki i teorii wartości ; pod red. P. Smoczyńskiego. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1989. – S. 171–175.
4. Ossowska M. Jakie zadania ma przed sobą badacz moralności? / Maria Ossowska // O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – S. 333–340.
5. Ossowska M. Trzy nurty w moralności / Maria Ossowska // O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – S. 300–309.
6. Tatkiewicz W. O bezwzględności dobra / Władysław Tatkiewicz // Droga do filozofii. – Warszawa : PWN, 1971. – S. 211–289.
7. Twardowski K. Etyka wobec teorii ewolucji / Kazimierz Twardowski // Rozprawy i artykuły filozoficzne. – Lwów : Książnica-Atlas T.N.S.W, 1927. – S. 343–356.

Анотація

Гончаренко О. А. Моральний ідеал у рефлексіях Львівсько-Варшавської школи. – Стаття.

У статті здійснено аналіз філософсько-педагогічних рефлексій на тему морального ідеалу в працях таких представників всевітньої відомої інтелектуальної формації «Львівсько-Варшавська школа» (1895–1939 рр.), як Степан Балеї, Тадеуш Котарбінський, Марія Оссовська, Владислав Татаркевич, Тадеуш Чежовський. Вибір теми статті визначений ситуацією втрати людиною сучасності моральної чутливості та виявом засновником Львівсько-Варшавської школи – Казимиром Твардовським – перешкоди у визнанні людиною етичних принципів у наданні у вихованні переваги інтелектуальному, а не етичному розвитку. З'ясовано, що моральний ідеал у розумінні учнів К. Твардовського є голосом власного сумління, який не можна заступити чужим. Звернено увагу, що, з погляду представників Львівсько-Варшавської школи, людину не можна навчити етиці, можна тільки культивувати етичну культуру завдяки знайомству з історично даними типами моралі. Але це вже не етика, а наука про мораль як цілісність відповідей на питання, як діяти, щоб мати повагу від людей, які самі її гідні.

Ключові слова: Львівсько-Варшавська школа, моральний ідеал, філософія освіти.

Аннотация

Гончаренко О. А. Моральный идеал в рефлексиях Львовско-Варшавской школы. – Статья.

В статье осуществлен анализ философско-педагогических рефлексий на тему морального идеала в трудах таких представителей всемирно-известной интеллектуальной формации «Львовско-Варшавская школа» (1895–1939 гг.), как Степан Балеї, Тадеуш Котарбинский, Мария Оссовская, Владислав Татаркевич, Тадеуш Чежовский. Выбор темы статьи определен ситуацией потери человеком современности моральной чувствительности и проявлением основателем Львовско-Варшавской школы – Казимиром Твардовским – препятствия в признании человеком этических принципов в предоставлении в воспитании преимуществ интеллектуальному, а не этическому развитию. Выяснено, что моральный идеал в понимании учеников К. Твардовского является голосом собственной совести, который нельзя заменить чужим. Обращено внимание, что, с точки зрения представителей Львовско-Варшавской школы, человека нельзя научить этике, а только можно культивировать этическую культуру благодаря ознакомлению с исторически данными типами морали. Впрочем, это уже не этика, а наука о морали как целостность ответов на вопрос, как действовать, чтобы иметь уважение от людей, которые сами его достойны.

Ключевые слова: Львовско-Варшавская школа, моральный идеал, философия образования.

Summary

Goncharenko O. A. The moral ideal in the reflections of the Lviv-Warsaw School. – Article.

The article analyzes the philosophical and pedagogical reflections on the topic of moral ideal in the writings of such representatives of the world-famous intellectual education “Lviv-Warsaw School” (LWS) (1895–1939), such as Stepan Balay, Tadeusz Kotarbinsky, Maria Ossovska, Vladislav Tatarkevich, Tadeusz Chezhovsky. The choice of the subject is determined by the situation of the loss of a present day person, moral sensitivity and the discovered founder of the LWS – Kazimir Tvardovsky – the obstacles in the recognition of man

of ethical principles in providing education in the benefits of intellectual, rather than ethical development. It is found out that the moral ideal in the understanding of Tvardovsky’s students is the voice of his own message, which can not be subjected to a stranger. Attention is drawn to the fact that from the point of view of the LWS people can not learn ethics, only to cultivate ethical culture through familiarity with historically given types of morality. However, this is no longer ethics, but the science of morality as the integrity of the answers to the question of how to act in order to have respect for people who are worthy of it.

Key words: Lviv-Warsaw School, moral ideal, philosophy of education.